

Rozdział 1.

„WIEJSKIE TRANSFORMACJE” – REFLEKSJE O PRZESTRZENI I MIEJSCU

Marcin Wójcik

Kontekst

Współczesne wielopłaszczyznowe przemiany strukturalne polskiej wsi zmuszają nas do zadawania pytań dotyczących kierunku i tempa procesów społecznych, ekonomicznych, środowiskowych oraz ich efektów, w tym również przestrzennych i regionalnych [Wójcik, Czapiewski 2016]. Ważne pytanie, bo odnoszące się do istoty tej zmiany, dotyka również kwestii polityki rozwoju i planowania. Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami polskiej wsi powinien bowiem z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian (współczesne przekształcenia w historii zmian w ogóle), z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (krajowy – regionalny – lokalny), ale również w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń a miejsce, tj. obszary wiejskie a wieś jako społeczne miejsce życia) [Wójcik *et al.* 2019].

Namysł nad zmiennością rzeczywistości społeczno-gospodarczej powinien zawierać się w próbie odpowiedzi na trzy pytania, których kolejność odpowiada stopniom złożoności identyfikacji i interpretacji zjawisk. W przypadku refleksji nad badaniami i praktyką rozwoju pytania te można sformułować w następujący sposób:

1. „Jak zmienia się wieś?”. Kwestia ta dotyczy głównie sfery obiektywnej (fakty) i odnosi się do sposobów rejestracji właściwości obiektów (obszary wiejskie – np. gminy, sołectwa) oraz sposobów ich klasyfikacji, również przestrzennej. Warto zwrócić uwagę, że generalnie używa się liczby mnogiej, tj. „obszary wiejskie” a nie „obszar wiejski”, co samo w sobie sugeruje, że mamy do czynienia ze zróżnicowaniami o charakterze przestrzennym (np. regionalnym).
2. „Jak opisać zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do koncepcji badań i planowania rozwoju, a tym samym związku interpretacji zmiany z odpowiednimi sta-

nowiskami teoretycznymi w naukach społecznych. Problem ten wiąże się nie tylko z różnymi koncepcjami i językami, którymi operują naukowcy reprezentujący dyscypliny badawcze (np. ekonomia, socjologia, geografia czy antropologia kulturowa), ale również dotyczy to kwestii przekazu potocznego, medialnego, tj., form komunikacji społecznej pomiędzy podmiotami zmiany.

3. „Jak ocenić i wartościować zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do akceptacji społecznej lub indywidualnej dla określonych zmian w postaci sądów wynikających z postawy moralnej, etycznej. Konflikty tworzące się wokół wartości, czyli kwestii kulturowych są często nierozwiązywalne, a ich łagodzenie lub wygaszanie odbywa się na drodze negocjacji i podejmowania arbitralnych decyzji. Wizja rozwoju wsi jest kwestią ogólnospołeczną i przybiera w dużej mierze zabarwienie polityczne w różnych płaszczyznach – ekonomicznej i społeczno-kulturowej.

Nawiązując do wyżej opisanych kwestii można stwierdzić, że przestrzeń wiejska ma wiele funkcji, ale również i wiele wymiarów oraz znaczeń. Podejmując tę myśl, można wskazać, że pierwsze znaczenie można rozważać w kategoriach wykorzystania przestrzeni (użytkowania) oraz roli (funkcji), jaką wieś odgrywa w życiu społeczeństw na różnych poziomach organizacji systemów społeczno-gospodarczych (państwa i regiony, UE). Drugie znaczenie ma charakter symboliczny, bo odnosi się do typów kultury oraz ich miejsca w kulturze narodowej (również w historii) oraz roli w budowie wspólnotowych identyfikacji (regionalnych i państwowej) lub jako kontrpunkt względem przeważających sił rozwoju miejskiego czy globalnego [Czapiewski, Wójcik 2014]. W języku polskim pojęciem „naturalnym” (pierwotnym), gdyż osadzonym w języku potocznym, jest „wieś”. Pisząc „wieś polska”, mamy na myśli nie tylko określony kontekst terytorialny, ale również pewien zbiór wyobrażeń i związane z nimi obrazy, przedstawienia (krajobrazy, środowiska), stereotypy, skojarzenia odnoszące się do „wiejskości” w ogóle. Podobnie rzecz się ma z poziomem regionalnym i lokalnym, kiedy wieś przedstawiana jest w kontekście więzi społecznej i terytorialnej oraz otrzymuje niepowtarzalny kod regionalny, np. wieś małopolska, mazowiecka, pomorska, ale również łowicka, kurpiowska, podhalańska. Pojęcie obszaru wiejskiego/obszarów wiejskich preferowane jest bardziej w badaniach przestrzennych i regionalnych, a co za tym idzie także w praktyce planistycznej, ze względu na bardziej obiektywny i kulturowo neutralny charakter. Koncepcja obszaru wiejskiego (*rural*) ma zatem głównie charakter analityczny w określonym modelu badań naukowych (najczęściej funkcjonalno-przestrzenny). Pojęcie „wsi” tradycyjnie wpisuje się natomiast w dychotomiczny podział przestrzeni na miasta i wsie. Termin ten łączy się bardziej z kwestiami osadniczymi (osiedle wiejskie, krajobraz) i tożsamości rozumianej jako treść kultury (w tym przypadku wiejskiej lub/i regionalnej) [Wójcik *et al.* 2018]. Wzmocnienie analitycznej koncepcji „obszaru wiejskiego” nastąpiło w wyniku stabilizowania nowej płaszczyzny identyfikacji mieszkańców wsi, która opiera się na celach wspólnej polityki państw wchodzących w skład Unii Europejskiej. Inaczej rzecz ujmując, w ramach takiej

koncepcji poszukuje się form spójności symbolicznej wsi nie na podstawie odrębności kulturowych (tożsamość kulturowa zostaje osłabiona, gdyż dzieli), ale wizji pewnych zmian, gdzie cele podporządkowane są określonym politykom wspólnotowym, np. spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej, dostępności komunikacyjnej. Dodatkowo działa tu czynnik historyczny związany z industrializacją i modernizacją, zwłaszcza powojenną, co uwydatniło nie tylko dychotomię miasto (aglomeracje) – wieś na bazie zróżnicowania funkcjonalnego (industrializm vs. agraryzm), ale narzuciło temu podziałowi wymiar wartościujący, tzn. miasto zostało utożsamione z postępem, wieś zaś z przestrzenią, na którą postęp ten ma oddziaływać. Wcieleniem ideologii postępu była m.in. koncepcja urbanizacji wsi. W tej interpretacji przemian społecznych wsi podkreślano, że urbanizacja jest procesem o kompleksowym charakterze polegającym na przekształcaniu społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego) w bardziej heterogeniczne społeczeństwo miejskie (uniwersalne, masowe). Urbanizacja wsi wpisywała się w przypadku Polski w powojenną ideologię przekształceń społecznych, w których kultura wiejska była przedstawiana jako nienowoczesna, a tym samym nieprzystająca do przemian prowadzących w kierunku budowy społeczeństwa miejsko-przemysłowego pod wpływem ówczesnej ideologii i polityki rozwoju. Konsekwencje tej polityki i pejoratywnego obrazu wsi w dużej mierze odczuwamy do dzisiaj. Jednym z efektów jest niewystarczające dostrzeganie w polityce regionalnej obszarów wiejskich (wsi) i bazowanie głównie na dualnym określeniu „miasto i region” [Czapiewski, Wójcik 2014].

Przestrzeń

Przestrzeń jest heterogeniczna a wyrazem zróżnicowań są regiony i miejsca. Zróżnicowanie wsi w obrębie regionów (na różnych poziomach organizacji struktur regionalnych – od kontynentalnych po lokalne) decyduje o ich niepowtarzalnym, wyjątkowym charakterze. Oczywiście trudno jest dziś zidentyfikować regiony uniwersalne (przyrodnicze i społeczne zarazem), których charakter wynikał z wielostronnych relacji człowieka i przyrody. Takie w większości przestały istnieć wraz nastaniem ery industrializacji, modernizacji, rozwoju wielostronnych powiązań zewnętrznych (urbanizacja, globalizacja). Obecnie w polityce rozwoju głównie odnosimy się do podziałów administracyjnych, które w zależności od państwa, są wyrazem (wypadkową) historycznych i strukturalnych uwarunkowań o różnym charakterze – społecznym, ekonomicznym, środowiskowym, osadniczym czy politycznym [Wójcik, Czapiewski 2015a]. W badaniach w większym stopniu odnosimy się do kwestii uwarunkowań przestrzennych/regionalnych jako poszukiwania odpowiedzi na pytanie o wpływ różnych czynników na różnice pomiędzy regionami, a tym samym funkcje i znaczenie wsi w ich strukturze. Do kluczowych uwarunkowań należy zaliczyć:

- Przyrodnicze (środowiskowe) – uwarunkowania te były i są decydujące dla działalności pierwotnych wykonywanych przez mieszkańców wsi. Czynniki klimatyczne, glebowe, wodne, orograficzne decydowały zwłaszcza o typie gospodarki rolnej we wszystkich płaszczyznach – od ekonomicznej po społeczno-kulturową. Zasoby środowiska decydowały również o formach krajobrazu kulturowego, jego regionalnej specyfice architektonicznej i zagospodarowania przestrzeni. W działalności rolniczej uwarunkowania przyrodnicze mają ogromne znaczenie, a obecne zagrożenia płynące ze zmian w środowisku zmuszają nas do zwrócenia większej uwagi na kwestie zróżnicowań regionalnych w tym zakresie, np. obszarów niedoborów wody dla wsi i rolnictwa. Warto zauważyć, że rolę tych uwarunkowań zauważono w konstruowaniu działań Wspólnej Polityki Rolnej przez wprowadzenie dopłat na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Rola takich działań powinna być zauważana w polityce regionalnej, a jej celem jest racjonalna gospodarka zasobami naturalnymi i zmniejszenie np. ryzyka dziczenia krajobrazu czy lepsze gospodarowanie zasobami wodnymi [Czapiewski *et al.* 2018].
- Ludnościowo-osadnicze – kluczowe uwarunkowania ze względu na poziom urbanizacji w skali kraju i regionów. Polska należy do państw o relatywnie wysokim udziale ludności zamieszkującej obszary wiejskie (ok. 40%). Warto również zauważyć, że formalnie określone obszary wiejskie stanowią ponad 90% powierzchni kraju. Urbanizacja jest w Polsce zróżnicowana regionalnie. Niektóre województwa (np. świętokrzyskie, podkarpackie) mają wskaźniki urbanizacji niewiele przekraczające poziom 40%. Już tylko z tego punktu widzenia warto zauważyć, że polityka regionalna względem wsi jest kluczowa dla podnoszenia jakości życia mieszkańców. Wzrost liczebny ludności wiejskiej ma miejsce głównie w strefach podmiejskich dużych i średnich miast, natomiast wiele obszarów, zwłaszcza Polski Wschodniej i Środkowej doświadcza zjawisk depopulacji. Traktowanie polskiej wsi z tego punktu widzenia jako monolitu jest bardzo dużym uproszczeniem. Polityka regionalna w tym zakresie powinna w większym stopniu koncentrować się na rozróżnieniu obszarów wiejskich funkcjonalnie powiązanych ze średnimi i dużymi miastami oraz obszarów wiejskich peryferyjnych, gdzie istnieje związek pomiędzy nimi a funkcjami obsługi zlokalizowanymi w ośrodkach miejskich małych lub bardzo małych. W większym stopniu należy zwrócić uwagę na lokalne systemy osadnicze i budowanie na obszarach depopulacyjnych znaczenia ośrodków ‘kluczowych’, tj. takich, których funkcje organizują przestrzeń wiejską w warunkach utraty ludności i obniżenia aktywności ekonomicznej [Mazur, Czapiewski 2016].
- Funkcjonalne – podobnie jak w przypadku uwarunkowań ludnościowych widoczne jest znaczne zróżnicowanie intensywności i charakteru wykorzystania wiejskiej przestrzeni. Zróżnicowania funkcjonalne wyrażają się m.in. w roli rolnictwa w rozwoju wsi oraz typach rolniczej działalności produkcyj-

nej. Choć obszary wiejskie o najwyższych udziałach rolnictwa w strukturze gospodarki przeważają w Polsce Wschodniej, Południowej i Środkowej, to najbardziej dochodowe gospodarstwa typu farmerskiego albo o charakterze przedsiębiorstw rolnych zlokalizowane są w części zachodniej i północnej kraju. Podobnie też wsie Polski Zachodniej i Północnej mają bardziej zdywersyfikowane struktury ekonomiczne. Z tego powodu w samej polityce rolnej uwarunkowania przestrzenno-ekonomiczne mają ważne znaczenie. Natomiast istotne dla polityki regionalnej w ogóle jest budowanie struktur wielofunkcyjnych i wspieranie w coraz większym zakresie pozarolniczych form aktywności ekonomicznej i wiejskiej przedsiębiorczości [Czapiewski 2018].

- Tradycji rozwoju i dziedzictwa kulturowego – w warunkach polskich bardzo istotne uwarunkowanie ze względu na duże różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego jako konsekwencji dawnych podziałów politycznych epoki zaborowej oraz zmian przynależności państwowej regionów Polski Zachodniej i Północnej. Czynniki historyczno-kulturowe jest kluczowy dla różnic w zachowaniach wyborczych, społecznej aktywizacji, mentalności, światopoglądzie, postawach oraz wartościach (wiejskich). Różnice regionalne w zakresie tych uwarunkowań odgrywają często kluczową rolę w dyskursie medialnym oraz w tworzeniu się napięć wokół wizji rozwoju nie tylko polskiej wsi, ale również całego państwa. Ważnym aspektem, zwłaszcza na tzw. ziemiach dawnych, jest podkreślanie tradycji regionalistycznych wynikających z tradycji rozwoju ekonomicznego (np. Wielkopolska) czy kulturowego (regiony etnograficzne, np. Kurpie, Podhale, Księstwo Łowickie i wiele innych). W zakresie kulturowym w polityce regionalnej tradycje rozwoju wiejskiego (agrarnego) są ważnym czynnikiem podkreślenia tożsamości regionalnej lub subregionalnej, w tym budowania marki terytorialnej, produktów turystycznych i kulinarnych [Czapiewski 2017].
- Społeczne – niezwykle istotne dla budowy kultury zaufania pomiędzy interesariuszami przemian. Ważną rolę odgrywa kapitał społeczny, który w dużej mierze jest funkcją wiedzy (wykształcenia), umiejętności, skłonności do wprowadzania rozwiązań innowacyjnych. Ze względu na efekty przestrzenne migracji obszarami o dużej koncentracji mieszkańców o takich cechach są tereny wiejskie wokół dużych miast oraz o generalnie młodszej strukturze wiekowej. Wskaźnikami aktywności społecznej jest zaangażowanie w sprawy wspólnot lokalnych, budowanie instytucji lokalnych, przynależność do organizacji pozarządowych. Istnieje duży związek pomiędzy wysokim kapitałem społecznym a zaangażowaniem w pozyskiwanie środków zewnętrznych. Kluczowa kwestia rozwojowa to także jakość samorządu lokalnego, otwartego i transparentnego, inaczej rzecz ujmując odnosi się ona do dojrzałości demokracji lokalnej, partycypacji społecznej i gotowości na przyjęcie innowacji, w tym również realizacji wyzwań ery cyfrowej [Janc i in. 2019].

Miejsce

Zwrócenie uwagi na obszary wiejskie jako przestrzeń heterogeniczną skłania do przemyśleń o wsi jako miejscu życia społeczności lokalnych. Współczesne badania przemian wsi jako miejsc bazują w dużej mierze na koncepcji lokalności. W pracach tych odnajdziemy zarówno wpływ idei neopozytywistycznych, np. koncepcja zasobów lokalnych i kapitału terytorialnego, jak również wiele pomysłów faworyzujących społeczno-kulturowy sposób wyjaśniania środowiska życia człowieka [Wójcik, Czapiewski 2015a; Wójcik *et al.* 2019]. Zwrócenie uwagi na lokalny wymiar zjawisk, na aktywność społeczną na rzecz miejsca oraz wytwory działalności ludzi (krajobraz kulturowy) nie jest odkryciem ostatnich lat i ma długą tradycję badań w naukach o człowieku i kulturze. Wspólnym mianownikiem prac naukowych i ich praktycznych zastosowań jest spojrzenie na mechanizm współdziałania w lokalnych wspólnotach. Idea samorządności, jej powrót w warunkach państwa demokratycznego, jako model zarządzania przestrzenią lokalną jest jednym z największych osiągnięć postkomunistycznej transformacji. Szczególnie widoczne jest to w mniejszych wspólnotach samorządowych, czyli przede wszystkim w gminach wiejskich. Jednym z głównych problemów jest rozbudzenie samoświadomości społecznej w kierunku pracy na rzecz dobra wspólnego, zazwyczaj miejsca zamieszkania – sąsiedztwa, osiedla czy gminy. Pojęcie „lokalności” jest podstawą specyficznego podejścia do problemów funkcjonowania społeczności i instytucji, tj. „od dołu” oraz odwołania się do wiedzy potocznej, często o charakterze ukrytym. Interesujące jest przekonanie, że ludzie, społeczności lokalne, instytucje są zakorzenieni w lokalnych przestrzeniach, a kluczową rolę w rozwoju odgrywają formalne i nieformalne organizacje społeczne, w tym nadrzędna w postaci jednostki samorządu terytorialnego. Znaczenie przestrzeni w funkcjonowaniu lokalnych społeczności nie jest obecnie kwestionowane, ani w koncepcjach teoretycznych ani w praktyce rozwoju regionalnego na różnych poziomach podejmowania decyzji. Z perspektywy geograficznej (przestrzennej) tożsamości lokalnej za najważniejszą jej cechę uznaje się najczęściej przypisanie do miejsca. Kluczowe dla tej perspektywy jest porównywanie przez ludzi przestrzeni własnych z przestrzeniami zajęтыми przez innych, co prowadzi do powstawania stereotypów (wyobrażeń) o miejscach, które są odzwierciedleniem cech urbanistycznych, architektonicznych, ekologicznych, społecznych, kulturowych, gospodarczych [Wójcik *et al.* 2018].

Nabywanie cech przez określone miejsca jest zatem aktem rozmaitych działań ludzi jako lokalnej wspólnoty. Nierównomierny przestrzennie rozwój społeczno-gospodarczy doby transformacji systemowej utrwalił lub pogłębił sytuację wielu obszarów wiejskich, zwłaszcza tych położonych peryferyjnie w stosunku do dużych ośrodków miejskich. Przełamywanie tych niekorzystnych dla wielu społeczności zjawisk było i jest bardzo trudne (migracje ludności młodej, demograficzne

starzenie się i wyludnianie). Kryzys ekonomiczny wsi okresu transformacji, złe warunki życia i wiele innych zjawisk były przeszkodą dla rzeczywistej przemiany społecznej opartej na odzyskiwaniu tożsamości kulturowej, w tym dumy z miejsca, poczucia własnej wartości, przekonania o walorach zamieszkiwania we wsi. Poprawa stanu społeczno-gospodarczego wielu wsi, zwłaszcza peryferyjnych, była przesunięta w czasie [Janc *et al.* 2019]. Połączenie skutków transformacji społeczno-gospodarczej oraz zaniedbań w okresie gospodarki socjalistycznej, w tym ideologiczne dyskryminowanie wsi, w których utrzymywał się silny etos chłopski i społeczności wiejskiej, były źródłem wytworzenia się poczucia niższości wśród ludności wiejskiej, bezradności, a często i wstydu. Brak szerokiego katalogu dobrych praktyk odwołujących się wprost do tradycji i tożsamości regionów wiejskich przyczynił się do przyjmowania wzorców imitujących miasto. Dotyczyło to zarówno sfery zagospodarowania przestrzeni (np. odejście od regionalizmu w architekturze, zaburzenie układów przestrzennych wsi), jak i płaszczyzny społeczno-kulturowej, głównie w zakresie osłabienia systemu wartości wiejskich, w tym tożsamości miejsc w różnych jego wymiarach (materialnych i duchowych). Te wielopłaszczyznowe zaniedbania sprawiły, że w pierwszej kolejności samorządy wiejskie i społeczności lokalne musiały uzupełniać braki w zakresie infrastruktury technicznej (drogi, wodociągi) i społecznej (modernizacja i budowa obiektów obsługi ludności). W dalszej kolejności w regionalnych i lokalnych programach rozwoju zaczęto koncentrować się na pomysłach odnowy wsi i transmisji do lokalnych wspólnot dobrych praktyk, pozytywnych przykładów działań, wzorców inicjatyw społecznych w zakresie pobudzania aktywności sąsiedzkich, organizacji przestrzeni publicznych, promocji wiejskich instytucji i wartości. Wzmożenie aktywności wiejskich społeczności w tym zakresie miało miejsce po uruchomieniu środków na programy UE przeznaczone na wzmocnienie kapitału społecznego, na rewitalizację i szeroko pojętą odnowę wsi. Dla środowiska naukowego szczególnie interesujące w zakresie badań społecznych były podstawy funkcjonowania i efekty programów opartych na lokalnych strategiach rozwoju, zwłaszcza działalność grup lokalnego działania i odnowy wsi [Wójcik, Czapiewski 2015b].

Konkluzja

Biorąc pod uwagę zróżnicowania regionalne w zakresie struktur i procesów kształtujących poziom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce należy stwierdzić, że są one ważne dla formułowania zasad i narzędzi polityki regionalnej [Wójcik, Czapiewski 2016]. Polityka przestrzenna w odniesieniu do obszarów wiejskich powinna być natomiast w większym zakresie uwzględniana w planowaniu regionalnym i krajowym. Nowe spojrzenie na rozwój obszarów wiejskich powinno odrzucić stereotypowe myślenie o wsi jako przestrzeniach nienadających

za zmianami zachodzącymi w centrach (wielko)miejskich, zdegradowanych pod względem gospodarczym i kulturowym. W polityce regionalnej powinno podkreślać się wielowymiarowość przestrzeni wiejskiej oraz zwrócić uwagę na istnienie struktur ukrytych (struktur działania, mentalnych, itp.) oraz funkcji nieprodukcyjnych (kultura i środowisko). Zwiększenie znaczenia wymiaru kulturowego w planowaniu regionalnym pozwala spojrzeć na polską wieś jako przestrzeń zróżnicowaną i posiadającą znaczące walory społeczne, środowiskowe i krajobrazowe, itp. [Czapiewski, Wójcik 2014; Wójcik 2017]. Praktyczny wymiar bardziej złożonej interpretacji przemian wsi polega na podkreśleniu, że w wielu płaszczyznach nie ma uniwersalnych wytycznych dotyczących ich planowania, a regionalne i lokalne programy rozwoju powinny być ustalane przy szacunku dla indywidualności poszczególnych obszarów wiejskich wynikających z oryginalnych form historyczno-kulturowej tożsamości i współczesnych przekształceń. Badania lokalne powinny w większym stopniu dostrzegać ujęcia wywodzące się z tradycji humanistycznej. Uwaga skierowana jest na wyjaśnienie przemian wsi w kategoriach miejsca (układ społeczno-osadniczy), a tym samym na kształtowanie się tożsamości terytorialnej mieszkańców. Z tego punktu widzenia obszarami pogłębionych studiów są jednostki podziału terytorialnego, które odpowiadają utrwalonym w czasie całościom społeczno-gospodarczym i przestrzennym, tj. sołectwom (wsiom), gminom, a także innym spójnym geograficznie obszarom (regiony wiejskie) [Czapiewski 2017; Wójcik *et al.* 2018].